

Egy játékról, amely nem játék

Azt hiszem, hogy egy alkotás értékét elsősorban emberi mondanivalója határozza meg, irodalomná pedig az teszi, ha művészi eszközeivel közölni tudja, és el tudja fogadtatni velem, az olvasóval azt a mondanivalót. Ezzel a mércével közeledve Kocsis István új drámájához, egészében és részletekben sem tudok egyetérteni Szöcs István kritikájával. (*A lelkiismeret játéka – a giccsel*. Utunk, 1044. sz.)

De mit mond nekem a dráma, mi teszi számomra értékévé?

A cselekmény ismert, igyekszem tehát nem bocsátkozni ismétlésekbe. A Kapitány, a hajó kis társadalmának vezetője megszegi a közösen hozott törvényt, ezért leváltják. Az érvényben levő törvények alapján, az új körülményeknek megfelelően új törvényeket hoznak. A Kapitány bűnhődik, de bűne erjedésnek indul, és lépésről lépésre követni lehet a fegyelem megbomlását.

A törvény fedélzetsikálásra ítéli azokat, akik ránéznek a Nőre, ezért eleinte igyekeznek titokban pillantani rá. A törvényszegők felügyelője még komolyan veszi feladatát. Később az ügyeletessel együtt csak arra vigyáznak, hogy az Öreg ne vegye észre pillantásaikat. A következő lépésben az ügyeletes osztja be őket, milyen sorrendben osonhatnak el néhány percre, hogy meglessék a Nőt. A dolog odáig fajul, hogy minden munkájukat elhanyagolva, önként, sőt erőszakkal mennek sikálni, csak hogy láthassák a Nőt.

Az Öreg féltette a Törvényt, és ezért hazugsággal – istenné kiáltja ki a Nőt. Imát szerkesztenek neki, s térdre borulva imádják. A Nő unatkozik, és ők tánccal szórakoztatják. De ez sem elég neki, bukfencet akar látni. Két ember önérzete nem tűri a megcsúfoltatást; mindkettőt erőszakkal bukfenceztetik. Végül Szilkát, aki a legemberibb jellem a hajón, gyávaságból az istennő (tehát a Törvény) nevében megfojtják.

Számomra a fentiek súlyos mondanivalót hordoznak: ha az ember hazugságokkal (mert csakis így lehet) földi istent emel maga fölé, akkor az aljasság, a szolgálalkúság félelmében és önmaga igazolására eltiporni igyekszik minden emberit.

Mindeddig véleményem kevésbé különbözik a Szöcs Istvánétól, ő ugyanis a dráma lényegével, mondanivalójával kapcsolatban csak néhány, általános szinten mozgó megállapításra szorítkozik. Viszont annál többet foglalkozik azzal a kerettel, amely a lényeg kifejezését szolgálja.

A Szöcs István által 12 pontban vázolt „kínos helyzet” valóban észellenes. De akár érvényes az általa ismertetett szexuálpatológiai magyarázat, akár nem, sokkal irracionálisabb helyzetekkel és nagyobb mérvű szexuális elferdülésekkel találkozunk az irodalomban anélkül, hogy bárki is megbotráncolna rajta. Mindenesetre enyhén szólva túlzásnak minősíthető a burkolt utalás: „Az író *titokban* hevesebben érdeklődött a témája kifejtésére választott közeg, mint a téma lényege iránt.” Olvasva például *Az érzések zűrzavarát* (lehet, hogy tévedek), nekem nem jutott eszembe homoszexualitással gyanúsítani Stefan Zweigot. És engedtessek meg nekem, hogy mint természetrajztanár ne értsem, miféle „utálatos testi sajátosságra” épülhet Kocsis István hőseinek „lelki mazochizmusa”.

A dráma szituációja irracionális, és valóban, egy kis viszolygással olvassa az ember. De ez a rossz érzés a lényegből következik: egy ember istenné avatása és dicsőítése minden normális emberben csak viszolygást kelthet. Ha az olvasót valóban ez az érzés kíséri, akkor ez is Kocsist dicséri, és ha közben fel is ismeri, hogy mitől van a rossz érzése, akkor az író elérte a célját. Sajnos, úgy tűnik, hogy Szöcs István nem ismerte fel.

Véleményem szerint a lényeg meg nem értését bizonyítják a következő szavak is: „Végül beteljesedik az erotikus rémdráma (?): egy lázadót megfojtanak... Egy ellenszenvessé tett lázadót fojtanak meg – a gyilkosság nem tragikus befejezés.”

Számomra a legrokonszenvesebb szereplő az események végén álnokul meggyilkolt Szilka, aki az egész dráma kulcsalakja. Tengerész, tehát nyers; ember, tehát hibái is vannak.

Talán az egyetlen gerinces ember a hajón, aki könyörtelen lecsap a gyávaságra, az aljasságra, a szolgálalkúságra, mint azt majdnem minden szava és tette bizonyítja.

Szilka belemegy az Öreg által rendezett isteni színjátékba, mert átlátja: az öreg a hazugsággal jó célt akar szolgálni, a Törvényt akarja megmenteni. Ez a megalkuvás lesz a veszte. Sajnos Szöcs István csupán ennyit látott meg a dráma lényegéből, mondván: „Az igazságot nem lehet csalafintasággal szolgálni.”

Szilka halála tehát igenis tragikus, mert a csinált isten nevében történt gyilkossággal az aljasság diadalmaskodik.

Szilka, az Öreg és a Fiú tragédiája rokon. De míg az előbbieket tudatosan emelnek bálványt maguk fölé, addig a Fiú őszinte rajongással csügg az istenített személyen. Naiv romantizmusában megrázza a csalódás, és ennek összeomlás-hangulata viszi el az aljassággal való összejátszásig.

A „nyolcfejű tömeg” tisztában van azzal, hogy a Nő nem isten, de félelemből úgy tesz, mintha hinne benne. Szolgálalkú talpnyalók, és míg egy részük gyáva bosszúálló, akik aljas tettüket más nevével igazolják (némileg ismerős motívum Kocsis István egy másik drámájából, *A megszámláltatott fákból*), addig másik részük cinkossá válva félrehúzódik, mondván: nekem senkivel semmi bajom, én nem avatkozom bele.

Ami pedig a Nőt illeti, ő az ostoba isten, aki nem tud mit kezdeni hatalmával. Korlátoltságában, hatalom adta hiú gögijében az emberi becsületet is játékszernek tekinti, és így segíti elő a legsötétebb emberi tulajdonságok kibontakozását.

Végül egy részletkérdésre szeretnék még kitérni: Szöcs István tényként leszögezett állítása, miszerint a matrózok „gyönyörűséget találnak annak a gondolatában és tényében, hogy a nő fürdővizében megfürödnek, esetleg meg is isszák önkielégítés céljából”, a drámában csupán mint ugratás szerepel, tehát semmiképpen nem lehet komolyan venni. Lehet, hogy belemagyarázok a drámába, de ha igazam van, úgy őszintén sajnálom, hogy az idézett cikk alatt egyik legtekintélyesebb kritikuskunk nevét olvashattam.

Nagyvárad, 1968

(Megjelent az *Utunk*, XXIII. évfolyamának (1968), 48. számában.)

Jegyzet

Idemácsolom a hajdani vita tárgyát: Szöcs István kritikáját. Akkoriban ő is az *Utunk*, majd az Előre szerkesztője volt.

Szöcs István: A lelkiismeret játéka a giccsel - Kocsis István új drámájáról

A rosszat nem lehet jószándékkal szolgálni, mint ahogy az igazságot sem csalafintasággal. Annyira nem, hogy ha valaki mégis így tesz, feltétlenül gyanakodnunk kell: nem is volt olyan jóhiszemű, annyira nem, hogyha valaki ferde úton keresi az igazságot, biztosak lehetünk benne, hogy nem is az igazságot keresi...

Ez az erkölcsfilozófiai elmélkedés gyakori motívum Kocsis István írásaiban. Egymás után megjelent két drámája is erre épült. Csak amíg az első (*A megszámláltatott fák*) e kérdést jóhiszeműen és – túlzás nélkül mondhatjuk: - emelkedetten boncolgatja, a második, a *Játék a hajón* azt sugallja, hogy a szerző figyelmeztetését elsősorban műve ellen fordítsuk. Vajon valóban olyan emelkedett nézőpontról figyel a problémát – és vajon arról is beszél, amiről szól?

Egy amolyan jelképes hajón utazik *Az öreg*, *A fiú*, *A kapitány*, *A szilaj matróz* és a nyolcfejű tömeg. A hajó úticélja nem ismeretes, nem is fontos. A törvényeket közös megegyezéssel hozzák, őrzésükért és érvényesítésükért a kapitány felelős; ő a megegyezés pillanatától teljhatalmú bírói és végrehajtói hatalom. Természetesen, az egyik alapvető törvénye éppen ő szegi meg: nőt rejteget a hajón. Ezért hatalmát elveszti, bebörtönzik, az öreget választják meg kapitánynak. Az öreg szigorú tilalmakat fogadtat el és drákói módon bünteti, ha csak a szemét is ráveti valaki a nőre. Egy időn túl azonban a tömeg kezd kicsúszni ellenőrzése alól. Ezért ravasz fogással – amit Kocsisnak egy hasonló tárgyú novellájából (*Nő a hajón*) kölcsönzött – istennőnek

kiáltja ki a nőt, és tiszteletére borzalmas stílusú imákat mond. Egyszer aztán megjön az unatkozó isten-nő szava is, és bukfencek vetését követeli imádóitól; egyesekben feltámad az önérzet, de azok, akikben nem támadt fel, hogy könnyebben viselhesék alacsonyságukat, megölik a különben gonosz szilaj matrózt.

E téma és e hordozó-cselekmény valóban izgalmas drámai gondolatokat és helyzeteket tartalmaz, de nem jó dráma lett belőle, hanem egy ellenszenves olvasmány, amit az ember csak leküzdhetetlen viszonygással tud végigolvasni; ennek meg az a magyarázata, hogy az író titokban hevesebben érdeklődött a témája kifejtésére választott közeg, mint a téma lényege iránt.

Ez a közeg pedig, nem tehetjük meg, hogy ne nevezzük a nevének: egy elcsépelet szadomazochisztikus vágyképzet, pornográf és félpornográf irodalmak, képek és fothappeningek kedvenc motívuma: megcsúfoltatni a nő előtt. (A klasszikus ös-Mazoch: Venus in Pelz.) Ezenfelül a vágyképzetnek még egy e helyen nem elemezhető lélektani sajátossága van: a nő elérhetetlen, s mindegyre újabb és újabb intézkedések biztosítják, hogy még elérhetlenebb legyen.

A lélektan szóhasználatában járatanabb olvasó kedvéért említjük, hogy a mazochizmus olyan lelki elferdülés, melynek a lényege az, hogy valaki a szerelem gyönyöreit csak szenvedésbe csomagolva, testi vagy lelki szenvedés kíséretében tudja elfogadni. Tehát amolyan önkínzó szenvedés. (Ellentétpárjánál, a szadizmusnál, a szerelemben csak akkor lel a beteg örömet, ha társát kínozza.)

Hogy mi lehet ennek az oka? Sok minden. A legenyhébben megítélhető az, amikor ez a szenvedés a „másodlagos jellem” kompenzáló működésén alapul. E hipotézis szerint mindenkiben működik egy pójtjellel: feladata az eredendő jellem alkati túlzásait ellensúlyozni. Például ha valaki nagyon zárkózott, hallgatag ember, előfordulhat vele, hogy néha váratlanul, érthetetlenül belső kényszer által hajtva kínos módon kitárulkozik. A pójtjellel így szerette volna megakadályozni hogy a személyiség kapcsolatai a világgal, a társadalommal teljesen megszakadjanak. S az ellenkező jellemvétel példájára a túl közlékeny, alkalmazkodó ember egyszer-egyszer látszólag érthetetlenül megmakacsolja magát. A szekundér karakter működését állítóval hasonló feltevések magyarázzák azokat a közhelyszámba menő eseteket, amikor a szerelemben rendkívül férfias egyéniség az életben, a közéletben férfiatlan, gyáva: vagy amikor egy nagyon gyöngéd és törekeny nő ugyanott férfias és hősies. Ennek megfelelően belátható, hogy ha valaki az életben nagyon kemény, harcias, mondhatjuk, túl sok alkalma van kiélni agresszivitását az a szerelemben szereti a gyengébbik szerepét játszani. (Jellemző, közismert példa: a szigorú hivatalnok otthon papucsférj.) Ennek a változatnak gyakori banalizált példáit olvashatjuk egyes nyugati háborús regényekben, ahol a vad német tisztnek, miután Párizst elfoglalta, legsürgősebb gondja, hogy ledér leányzókkal megkorbácsoltassa magát.

Vannak aztán kellemetlenebb okai is. A gyerekkor és a serdülőkor nyiladozó érzékiségének a tapasztalatai szerencsétlenül egybeesnek valami megtorló „hatalom” működésével, néha éppenséggel egy-egy ekcéma, alkalmatlan helyen, mely az öröm és a szenvedés zónáit azonosítja, indíthat el furcsa érzelmi pályafutást. Kocsis István hősei egytől egyig sajátos lelki mazochizmusban szenvednek. (A „lelki” perverzítások azért tesznek kínosabb hatást ránk még a testieknél is, mert sejtjük, hogy míg a testiek esetében valamilyen lelki kiváltóok állhat fenn, addig náluk esetleg valamilyen utálatos testi sajátosságra épülnek.)

Márpedig Kocsis alakjai kéjelegnek a kínos helyzetekben, akkor is, ha másokat hoznak ilyenbe, akkor is, ha magukat. Mint ahogy ez nemcsak kompenzációs alapon létrejövő idült esetekben jellegzetes, egyszerre szadisták és mazochisták is. Az nem volna baj, ha egy író alakjai ilyenek. Csakhogy Kocsisnál az alakok lelki ferdesége nem problematikus az író szemében, Természetes állapot, melyben egyeznek a „szép” és a „csúnya” jellemek is.

Vegyük csak sorjába a kínos helyzeteket: 1. Nőt nem szabad a hajóra hozni. 2. A kapitányt elválasztják nőjétől és bezárják. 3. Utóbb azt állítja valaki, valahányszor a kapitány, még a nő birtokában, hozzá akart nyúlni, az eltönt (?). 4. Aki a nőhöz szólni mer, agyonlövik. 5. Aki a nőre mer nézni, fedelzetsikálásra ítélik. 6. Abüntetést egyre nagyobb kéjjel vállalják emiatt. 7. Rendszeresen, szervezeten meglesik a fürdőző nőt. 8. És itt eljutunk az ízléstelenség tetőpontjára, amikor az elferdülés már súlyosan patológikus méretű: gyönyörűséget találnak annak a gondolatában, hogy a nő fürdővizében megfürödni, esetleg meg is isszák, önkielégítés céljából (a dráma idevágó szövege, úgy hiszem, idézhetetlen). 9. A giccs kulminációja: a nőt istennővé avatják, és ötletlenül szertartásokkal szórakoztatják. 10. A nő előtt bukfencezni kell. 11. Aki nem bukfencezik, azt erőszakkal alázzák meg. 12. Végül beteljesedik az erotikus rámdrámája: egy lázadót megfojtanak a nő szeme előtt. (Áruló mozzanat: egy ellenszenvesé tett lázadót fojtanak meg – a gyilkosság nem tragikus befejezés, hanem egyfajta kollektív kéjgyilkosság.)

Lehet, néhány mozzanatot kihagytam. De ez is elég annak a szemléltetésére, hogy az elején ismertetett erkölcsfilozófiai mélységek teljesen elnyomatnak eme erotikai sekélyességek által. És sajnálatos módon, nagyobb affektív tonalitásuk és az ábrázolás által nekik juttatott terjedelmi túlsúly révén ez utóbbiak alakítják ki a „dráma” tónusát, légkörét, és még sajnálatosabb, színvonalát is.

Nehogy valaki abba a hitbe essen, hogy szerintem egy író nem szólhat akármilyen kínos erotikájú témához. (Lásd Peter Weiss Marat-darabját.) De minél kínosabb a téma, annál inkább elvárható, hogy azt a tudatosság

legmagasabb fokán s a legkényesebb műgonddal dolgozza fel. Márpedig Kocsis darabjában a sekélyességet maga az intellektuális és irodalmi sekélyesség és nem a tematikai jelenti. Sekélyes téma szerintem nincs, csak sekélyes írás. Ismétlem, nehéz szövegidézetekkel alátámasztani e megállapításokat, mert a megfelelő szöveghelyek kiemelve, egy más hangulatú szövegben nem is igen bírják el a nyomdafestéket. Megpróbáltam. De ha bárkinek kedve van hozzá és türelme, papírral, ceruzával a kezében olvassa végig és csináljon jegyzeteket...

Nem elég az, hogy az író nincs tisztában anyaga lélektani vonatkozásaival (amikor a kérdéseknek legalább hatévtizedes irodalmuk van, ezt nem lehet a jóhiszeműséggel elintézni), és ennek csak pikantériáját akarta kiaknázni, hanem a teljesítmény kimondottan írói oldala is Kocsis előző drámája alá süllyed. A jellemek csak számozott fikciók, de mint ilyenek, nem elég világos tartalmúak. Nyelvi jellemzés nincs, internátusi malacnyelv és stílromantikus dagály váltakozik. A helyzetek lélektanilag nem konzekvensek, viszont nincs elég fantázia bennük ahhoz, hogy akár abszurd irodalomnak foghassuk fel. A párbeszédes részletekben olvasva dinamikusan hatnak, de egészében egyhangúak, mert egytől egyig Kocsis közbeszűrő kérdező technikájára épülnek. (pl. Hazudsz, mondja az egyik, te sohse hazudtál? kérdezik azonnal vissza.) Az alakoknak nincs saját mozgásuk, az író rántja őket a feltartott kérdések tőrébe. A szerző sajátos lélekvándorlást folytat, mindig a kérdező alak bőrébe bújik.

Az olvasó végig várja, hogy megtörténik a csoda: valami valóban nagyszerű fordulat jön, ami legyőzi ellenállását, s elragadja. De ez a „kérdézz-nem felelek” játék nem ér véget, csak félbeszakad.

Egy kitűnően induló fiatal író megtorpanásának a jele ez a dráma, előző írásaihoz méltatlan megalkuvás. Megalkuvás a ki nem hordott gondolattal, megalkuvás az olcsó merevséggel, megfutás az élmény mélysége elől, ahol az író témájának csak a felszíni izgalmát aknázza ki – ezt is ügyetlenül – és saját darabjában csak a voyeurséget vállalja, akárcsak matrózai. Amikor a témát le kellene teríteni, álszent kérdéseket tesz fel neki...

Reméljük, Kocsis István írói pályáján csak múlt, átmeneti művészi kudarc a *Játék a hajón*.